

AUTONÓMIA – AZ ESZMÉNYEKTŐL A REALITÁSIG¹

PARÁSZKA BORÓKA

A jelen társadalmi, politikai tapasztalata, hogy egymásnak feszül számos politikai, morális érték, magatartási forma. A szembenállás olyan indulatokat szül, szabadít fel, hogy bizonytalanná válik, hogyan lehet fenntartani a (politikai, társadalmi) sokféleséget, egyáltalán szükség van-e arra, hogy fennmaradjon. Az sem egyértelmű, hogy ki hogyan találja és őrzi meg az életét alapvetően meghatározó értékeket, és melyek a feltételei annak, hogy az egyén (vagy egy közösség) befolyással legyen életmódjának kialakítására. Érthető tehát, hogy az autonómia természetére vonatkozó kérdések a politikai gondolkodás igen fontos kérdéseivé váltak. Az autonómia elve olyan politikai biztosíték lehet, amely értelmezhető és elfogadható mind a liberális, mind a kollektivistá társadalomelméletek számára. Olyan filozófiai kategória, amely alkalmazható lehet konkrét politikai helyzetekben, gazdagítható közigazgatási tartalmakkal. Olyan alapszava korunknak, amely segít feldolgozni az archaikusan zárt és az ijesztően nyitott modern világ közötti feszültségeket.

Bár sok szempontból vitatható Joseph Raz műve², mégis – az autonómia értelmezése révén – segít a filozófiai hagyományt áttekinteni, és eljutni a legaktuálisabb politikai, közéleti problémákig. Gondolatait követve próbálom meghatározni azokat a társadalmi jelenségeket, politikai alapfogalmakat, amelyek az autonómia meghatározását és értelmezését segítik.

Az első szempont, amelyet érdemes megvizsgálni, az, hogy hogyan viszonyulunk a különböző értékekhez, magatartásformákhoz. Amennyiben az autonóm életvitel önállóan megválasztott életformát, értékeket jelent, úgy az autonómia létrejötté csak olyan társadalomban lehetséges, ahol különböző értékek között választhatnak a társadalom tagjai. Egyértelmű tehát, hogy aki az autonómiát fontos politikai értéknek tekinti, az a különböző életformák

megtartása mellett érvel (és nem egyik vagy másik felszámolása, megszüntetése, beolvasztása mellett). A különböző értékek azonban sokszor ellentétesek egymással, az autonóm önmeghatározás gyakran jelenti bizonyos értékek tagadását is. Hogyan kezelhető az értékek sokfélesége, az értékek közötti ellentét?

A „kezelésen” nem valamifajta racionális kalkulust értek, amelynek eredményeképpen megtalálható a helyes megoldás, a valódi érték, a tökéletes döntés. Figyelembe kellene venni, hogy minden erkölcsi, politikai döntés velejárója egyfajta érzelmi reakció. Ez lehet azonosulás vagy szembefordulás, szimpátia, antipátia, amely különböző intenzitással, nyíltan vagy rejtve kíséri döntéseinket. Nem csökevényes, ösztönös kísérőjelenségről van szó, Raz szerint „nemcsak a közvetlen erkölcsi ítéletnek, hanem a végiggondolt erkölcsi ítéletnek is megvan a maga érzelmi velejárója”.³ Mi a kapcsolat a racionális döntéshozás és az érzelmi reakciók között? Befolyásolják, torzítják döntéseinket, vagy gazdagítják morális érzékünket? Hogyan viszonyulunk a körülöttünk élők erkölcsi ítéleteihez? Nem pusztán helyeseljük vagy helytelenítjük, hogy jól vagy rosszul döntött-e az, aki a döntést meghozta. Ha így lenne, akkor csupán elfogadnánk vagy elutasítanánk a döntéseket. De számot vetünk az általunk ismert motivációival, magatartásával, értékeljük személyiségét, erkölcsi és politikai állásfoglalásainak nem érzelmileg semleges közegben születnek. Érdemes követni azokat az érzelmi folyamatokat, amelyek politikai véleményformálásunkat kísérik (jó példával szolgálnak a napi politikai és közéleti események: mit kezdünk annak a politikusnak a tévedésével, gyengeségével, demonstratív makacsságával, akinek bizalmat és szimpátiát szavaztunk), összevetni érzelmi és morális „állapotunkat”. Gyakran ellentétes helyzetben találjuk magunkat: amit érzelmileg veszteségként, azt morálisan nyereségként könyveljük el. A tét az, hogy további morális döntéseinket hogyan befolyásolják ellentétes vagy ellentmondásos érzelmeink. És hogyan befolyásol a körülöttünk élők érzelmi állapota. A morális ellentétek feloldhatók vagy kezelhetők az eltérő álláspontok ütköztetése révén. Az ellenséges érzelmek nem vitathatók meg, intenzitásuk, a közéletre gyakorolt hatásuk azonban jelentős.

Egy adott kort jól jellemez, hogy hogyan engedi a politikai szereplőket érzelmileg megnyilvánulni, milyen eszközöket, jelképeket, viselkedési formákat engedélyez az érzelmi megnyilvánulás számára. És jól jellemzi az adott kort az is, hogy milyen igény van arra, hogy a politikai, erkölcsi döntések érzelmileg is megalapozottak legyenek. Ha tehát a viselkedésformák és értékek sokféleségének „kezelhetőségét” kutatjuk, feltétlenül figyelemmel kell lennünk a társadalom érzelmi háztartására, morális kérdéssé válik, hogy számolunk-e a döntéseink érzelmi következményeivel. Következményként gondolok a konkrét érzelmek mellett arra az intenzitásra és módra, ahogyan az érzel-

meink megnyilvánulnak, és arra a társadalmi befogadóképességre, amely megérti (vagy elutasítja) a döntéseinket kísérő emóciókat. Nem szeretném itt azt sugallni, hogy megteremthető az érzelemmentes politikai és morális élet, erkölcsi döntéseinkről leválaszthatatlanok az érzések, ennek tudatában kell minden állásfoglalást értékelni. Szükség van egy erkölcsi biztosítékra, amely morális erényként értékeli, ha a saját és a körülöttünk lévők érzéseit, indulatait – mindenki számára kielégítő módon – kezelni tudja, és morális megfontolásainkba beépíti a várható érzelmi reakciókat. Szükség van arra az erényre, amelyet Raz toleranciaként határoz meg.

Mit jelent *toleránsnak* lenni?

Raz erkölcsi erénynek nevezi a toleranciát, olyan erénynek, amely meghatározza minden további döntésünket, segít kialakítani a megfelelő viszonyt azokkal, akikkel azonos politikai, társadalmi térben élünk. Nem toleráns az ember azokkal, akiknek életmódjával, elveivel azonosulni tud. De nem toleráns azokkal sem, akiknek életvezetésével nem tud ugyan azonosulni, de akiknek zaklatásától, ellehetetlenítésétől, bántalmazásától tartózkodik. És nem toleráns az ember akkor sem, ha belátja, hogy indulata, szembenállása helytelen, erkölcsileg nem igazolható.

A tolerancia erényét akkor érzük el, ha saját értékeinket, választásainkat, döntéseinket ítéljük a legjobbnak, mégis mellőzzük vagy felfüggesztjük saját álláspontunkat, ha ennek érvényesítése csak mások kárára történhet. A lemondás célja elkerülni a másoknak okozott kárt. Mi lesz azonban azzal az állásponttal – a sajátunkkal –, amelyet mellőztünk, azokkal az indulatokkal, amelyeket elfojtottunk? Hiszen a tolerancia azt jelenti, hogy valami olyasmit cselekszünk, amely ellentétes a késztetéseinkkel! A tolerancia veszteséget termel, mégpedig az általunk legjobbnak tartott döntéseink vesznek el.

Raz hívja fel a figyelmet arra a nagyon fontos tényre, hogy a toleráns vagy intoleráns viselkedés motívumai nem érvényesek minden helyzetben, nem határozhatók meg általános érvennyel, hogy mikor engedhető meg az intolerancia, és mikor van feltétlenül szükség a toleranciára. Mindig a konkrét helyzet határozza meg, hogy milyen magatartásra van szükség, a cél, hogy a lehető legnagyobb mértékben megőrizzük saját autonómiánkat, és tiszteletben tartjuk a másokét. (Ez utóbbi nem a liberális elméletek szokásos engedékenysége, pluralizmusra való hajlama miatt beékelt protokollfeltétel. Amennyiben nincs lehetőség a választásra, ellehetetlenül a körülöttünk élők autonómiája, úgy a sajátunk is érvényét veszti.) Ha valaki nem szereti a hangoskodást, túlzó gesztusokat, a hirtelen mozdulatokat, még nem követett el hibát. De ha mindezzel egy focilelátón intoleráns, akkor kétségkívül hibát követ el, a mérközés és a szurkolás lényegét kérdőjelezi meg. A szurkoló akkor autonóm,

ha lehetősége van kinyilvánítani vágyait (ki legyen a győztes), sérelmeit (igazságtalanul megítélt sárgalap) és nyilvánosan viselni a kedvelt csapat jelképeit.

Egy olyan társadalomban, ahol a viselkedési formák, értékek széles skálája adott, elkerülhetetlenül létrejönnek olyan helyzetek, amelyekben elfogadunk vagy elutasítunk bizonyos, egymással versenyben álló formákat, annak ellenére, hogy az elutasított értékek, életformák érvényességét nem vonjuk kétségbe. *A kompetitív pluralista etika* – ahogyan Raz fogalmaz – arra törekszik tehát, hogy megőrizve az értékek sokféleségét, lehetőséget teremtsen a toleráns vagy intoleráns döntések meghozatalára is. (Egy toleráns döntés, pl. a vulgaritás elfogadása a focilelátón, intoleráns lehet a sajtóban megjelenő vulgáris kifejezésekkel szemben.)

Az autonómiára törekvő ember, közösség választ bizonyos értékek, életformák között, és választásával elutasít más értékeket és életformákat. Ez a választás azt jelenti, hogy az adott helyzetben, figyelembe véve a döntéshelyzetben lévő egyén vagy közösség céljait, igényeit, a választott értékek bizonyultak megfelelőbbnek, de változó helyzetben, vagy mások számára létjogosultsága lehet a többi, elutasított értéknek is. Csak így biztosítható, hogy a politikai közösség minden tagja elérhesse az autonómiát, azaz megtalálja a számára megfelelő alternatívákat. Csak így biztosítható megfelelő számú és minőségű választási lehetőség a döntéshozók számára. A versengő értékek elmélete és a fenti értelemben használt tolerancia tehát alapvető feltételei az autonómia létrejöttének.

Hogyan válhat egy közösség vagy egy egyén autonómmá? Az autonómia-elméleteknek két alapvető kérdésre kell választ adniuk: milyen feltételek mellett válhat valaki autonómmá, és milyen viszony alakítható ki az autonóm személyiséggel. A legfontosabb kritérium, hogy mind az egyénben, mind a közösségben meg kell lennie az autonómia *igényének*. Ez az igény és a képesség, hogy megteremtjük saját autonómiánkat: fejleszthető. Az autonóm személyiség (a továbbiakban ezt egyénre és közösségre egyaránt értem) képes arra, hogy megszerezze a szükséges információkat a választási lehetőségekről, értelmezze, formálja a rendelkezésére álló információkat, értékeket, képes megfelelően tárolni ezeket az ismereteket, képes megfelelően képviselni, megjeleníteni az általa választott értékeket. Mentálisan és fizikailag egyaránt képes arra, hogy autonómiáját megteremtse és fenntartsa. A személyes kapcsolatok minősége: közvetlensége, őszintesége fontos feltétele annak, hogy az autonóm életvitel megőrizhető legyen. Amennyiben személyes kapcsolataink nem megfelelő minőségűek, úgy saját döntéseinket nem tudjuk megfelelően képviselni. Környezetünk számára értékeink, választásaink nem válnak annyira fontosá, hogy kérdéses helyzetben felfüggeszsek vagy mellőzzék saját elképzeléseiket. Természetesen a környezetünkben lévő érzések, indulatok sem válnak érzé-

kelhetővé, értelmezhetővé, így a toleranciára való törekvésünk is hiábavalónak bizonyulhat.

A körülöttünk élők autonómiáját úgy tarthatjuk tiszteletben, ha megfelelő feltételeket teremtünk arra, hogy autonómiaigényüket a legmegfelelőbb körülmények között elégítsék ki. Ez pedig úgy lehetséges, ha segítünk képességeik fejlesztésében, és teszünk azért, hogy lehetőségük legyen a választásra.

Ezek a feltételek azt jelentik, hogy az autonómiaira való igény a legfontosabb közösségi igények egyike, amely meghatározza a társadalmi, politikai, kulturális berendezkedés céljait, mechanizmusait általános etikai kérdésekben és eseti politikai kérdésekben egyaránt. Azt jelenti továbbá, hogy nem pusztán az autonómia tiszteletben tartása a feladat, de az autonómia elérésének a segítése is. Raz a kormányzat feladataként határozza meg, hogy megakadályozza azt, aki mások autonómiájának csorbítására törekszik, és kormányzati feladatként határozza meg azt is, hogy polgárai fejleszthessék képességeiket. A kormányzati forma elégséges ahhoz, hogy a társadalomban jelentkező legkülönbözőbb preferenciákat, törekvéseket teljes egészében átlássa, lehetőséget teremtsen a lehető legtöbb érvényesülésére, és mérsékelje a felmerülő érdeellentéteket.

Mi az, amit a kormányzati akarat nyújthat polgárainak autonómiájuk kialakítása és fenntartása érdekében? Amennyiben a törvények az autonómiaira alapozott köteleességekre vonatkoznak, úgy a kormányzatnak – kényszer alkalmazásával is, tehát a törvénytörtők autonómiájának korlátozásával is – el kell érnie, hogy a törvénytisztelők autonómiája sértetlen maradjon, és lehetőséget kapjanak arra, hogy képességeiket a kívánt mértékben fejlesszék. Ezt a logikát követve a kormányzat joggal alkalmazhatja a társadalmi javak újraelosztását, dönthet a társadalmi szolgáltatások finanszírozása felől. Hiszen sokak számára csak úgy teljesül az autonómia feltételeként meghatározott szabad információhoz való jutás, ha az információáramlás államilag biztosított csatornákon keresztül folyik. Ugyanígy elengedhetetlen az is, hogy az autonómia fenntartásához szükséges mentális és fizikai állapot megőrzéséhez szükséges segítség, beavatkozás mindenki számára elérhető, államilag biztosított legyen. Úgy tűnhet, hogy a pénzügyi fedezet előteremtése, azaz a mindenki számára kényszerű adófizetés az adófizetők autonómiáját sérti. De csak olyan adót szabad kivetni, mondja Raz, amely a választási lehetőségek sokféleségét biztosítja, azaz az autonómia megvalósulását segíti. Hogy az autonómiát mint önállóságot határozzuk-e meg, vagy konkrét célokhoz, értékekhez kötjük, ez egy további fontos kérdés. Befolyásolhatja-e a kormányzat, hogy milyen célok, értékek választhatók az autonóm élet formájaként, vagy ez kormányzati tabu? Valóban autonóm életforma-e az, amit kormányzati befolyással, rosszabb esetben manipulációval alakítottak ki?

A jól bejáratott válaszokat megkerülve gondoljuk végig, hogyan adottak a választási lehetőségek a társadalom tagjai számára? Hogyan alakulnak ki a különböző értékrendszerek? Az értékek kialakításának, megőrzésének, közvetítésének és felszámolásának megvannak a kulturális eszközei, hagyományai. Ettől a kulturális közegetől nem idegeníthető el semmilyen társadalmi érték, az autonóm választás feltétele, hogy a döntő fél tisztában legyen ezzel a kulturális meghatározottsággal, és ennek figyelembevételével hozza meg döntéseit. A tét az, hogy ki mennyire látja át az általa választott életforma kulturális kötöttségeit, hozadékait, hogy mennyire otthonos számára a maga választotta életmód. A kormánynak tehát közvetlen kapcsolatban kell állnia bizonyos kulturális folyamatokkal. Olyanokkal, amelyek az értékválasztáshoz szükséges alternatívákat közvetítenek, amelyek segítik tájékozódni a társadalom tagjait. A politikai közösségen belüli autonómia feltétele, hogy kormányzati segítséget kapjanak ezek a kulturális folyamatok, intézmények. Természetesen a gyanakvás jogos: milyen értékek alapján ítéli a kormányzat támogatásra méltónak vagy mellőzendőnek a kulturális jelenségeket. Valóban felállítható-e egy értékhierarchia, ami alapján dönteni lehet a kormányzati szándékokról. Raz nem feszegeti ezt a kérdést, megmarad annál a felszínes meghatározásnál, hogy az autonómiának inkább ízléses (magasabb rendű) mint közönséges kulturális (alacsonyabb rendű) közegre van szüksége, ezért az előbbi a támogatandó. A Raz által felvázolt autonómiafogalom azonban ennél sokkal használhatóbb kapaszkodót ad: minden olyan kulturális jelenséget, amely segíti az ember önmeghatározását, támogatni kell, mert információk, választási lehetőségek nélkül nincs autonómia. Az értékföllet az autonómia feltétele. A Raz-féle hierarchia legfeljebb úgy elfogadható, ha az autonóm önmeghatározás számára meghatározó és mellőzhető értékekről beszélünk. Ilyen értelemben valóban nem mindegy, hogy a Ferencváros labdarúgócsapata, vagy az elemista labdarúgók bajnoksága jut-e nagyobb mértékű állami támogatáshoz. A Ferencváros ugyanis egy egész ország számára tud olyan sikereket, értékeket felmutatni, ami érdemes az azonosulásra, hozzájárul az önmeghatározáshoz.

Mi van akkor, hogyha a politikai közösségen belül olyan csoportok léteznek, amelyek számára nem alapvető érték az autonómia, vagy egyáltalán nem fogadják el az autonómiára való törekvést erkölcsi erényként? Felszámolható-e az ilyen közösség, s ha igen, mi a hozadéka a felszámolásnak? Amennyiben tagjaiban megvan az igény az autonómiára, és ezt képesek elérni, még akkor is, ha ez a közösségből való kiválásukat jelenti, úgy feleslegessé válik a közösség megszüntetése. Ha nincs meg ez az igény a közösség tagjaiban az autonómiára, akkor ugyancsak értelmetlen a közösség erőszakos feloszlata. A tolerancia álláspontján az egyetlen valós kérdés, hogy mennyire életképes az a közösség, amely nem ismeri el az autonómiát alapértékként, azaz képes-e az önfenntar-

tásra, és alkalmas-e arra, hogy együtt éljen autonóm közösségekkel. Raz megfontolásait az Amerikában élő betelepült, konzervatív közösségek problémái, törekvései határozzák meg. Kelet-európai szemszögből nézve a képlet fordított. Az autonómiára törekvő kis (és nem is olyan kis) közösségek számára létkérdés, hogy hogyan tehető az autonómia a törvénykezés első és legfontosabb alapelvévé. Annak ellenére, hogy az autonómia fogalmát igen eltérő, sokszor ellentétes módon határozzák meg, politikai alkalmazhatósága a rendezetlen politikai közegben nehézkes, kulturális hagyománya erőtlen, mégis a térség politikai éréseinek egyik kulcsfogalma lehet.

Az önállóságra, az autonómiára való egyéni és közösségi igény megszületett. Hátravan a tanulási folyamat, amely révén ez az igény a megfelelő képességekkel, tudással párosul. A filozófiailag érlelt autonómiafogalmat – amely a konkrét politikai helyzet által diktált és kínált kényszerhelyzetek, kompromisszumok, lehetőségek ismerete nélkül született – át kell értelmezni. Az autonómiára törekvő közösségnek – a filozófiai megfontolások figyelembevételével – újra kell határoznia a saját politikai, kulturális autonómia fogalmát. És, ami a legfontosabb: meg kell tanulnia élni azokkal a lehetőségekkel, előnyökkel, amelyeket az autonóm életvezetés kínál. Nyitottan mérlegelni a kínálatkozó lehetőségeket, határozottan megőrizni a választott értékeket, toleranciára kényszeríteni a türelmetlenkedőket, és türelemmel együtt élni a különbözőkkel.

JEGYZETEK

¹ A politikai filozófiában igen frissek, bár a köztudat számára kevésbé ismertek az autonómiaelméleti írások. Kiindulópontként én Joseph Raz írását választottam, de alapmunkának számít Gerald Dworkin *Autonomy and Behaviour control* (1976), *The Theory and Practice of Autonomy* (1988) vagy Robert Paul Wolff *In Defence of Anarchism* (1970), valamint *The Autonomy of Reason* (1973) című munkája.

² *Freedom and Autonomy*. In: *The Morality of Freedom*. Oxford, Clarendon Press, 1986. Lásd Babarczy Eszter fordítását. In: *Modern Politikai Filozófia*. Budapest, Osiris, 1998. Ilyen például a nem liberális társadalmi formák fokozatos asszimilációjára, felszámolására mint egyetlen lehetséges járható útra vonatkozó elmélete, amelyet a későbbiekben vázlatosan ismertetek.

³ Lásd *Modern Politikai Filozófia*, 98.